

עוד לעניין "אני והו הושיעה נא"

משה ציפור

א

קריאה-זעקה זו משולבת בין פיוטי ה'הושענות'¹ שנתחברו כדי לאמרם בתפילות ימי הסוכות, בעת הקפת הבימה בבית הכנסת. יסודו של המנהג בזמן שהיה המקדש קיים, וכמתואר במשנה (סוכה ד', ה): בימי סוכות היו מעטרים את המזבח ב'מורביות של ערבות', והיו מקיפים אותו – בכל יום פעם אחת, ו'אותו היום' (שמקובל לבאר כיום השביעי של סוכות, המכונה 'הושענא רבא'),² הקיפו את המזבח שבע פעמים.³ והיו קוראים 'אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא' (לשון תהלים קי"ח, כה), ואילו לפי רבי יהודה היו אומרים 'אני והו הושיעה נא'.⁴

דבריו אלה של ר' יהודה שתומים, וגם לא ברור במה במדויק הוא חולק על התנא הסתמי ('תנא קמא'). אפילו לא ידוע אם יש לקרוא את המילה 'הו', בשורוק, או בחולם.⁵ כבר במבט ראשון ניכר, שיש כאן תחומים שונים שכל אחד מהם עשוי להיות כר המחלוקת: קריאה כפולה או לא, נוסח הקריאה. והרי אפשר שהסתייגותו של ר' יהודה היא רק לגבי הנוסח, והיא מתייחסת גם לחלקה השני של הקריאה.

הוצעו דרכים שונות להבנת דבריו, וכבר ראשוני אמוראי ארץ ישראל חיוו דעתם בעניין; את דבריהם נביא להלן. רש"י (סוכה מה ע"א, דיבור המתחיל 'אני והו') מבאר, ששתי המילים הללו, "אני והו", הן גימטרייה של 'אנא ה' (למעשה: 'אנא יהוה'; וביחד עולה למניין שבעים ושמונה).⁶ לפי פירוש זה, שתי המילים הללו באות, בדרך מוצפנת, במקום 'אנא ה'. משתמע, שבאי המקדש הגו את שתי המילים הללו בדיוק כפי שהן כתובות כאן. אך איך הגו – לפי המסורת שבידי תנא קמא – את המילים הרשומות כאן בדמות 'אנא ה': האם אמרו 'אנא א-דני'⁷ ושמה אמרו 'אנא השם'?

וכאן יש צורך להרחיב מעט: בין שמות הקודש קיים השם המקודש י-הוה (שאיננו יודעים איך צריך להגותו), שבעניינו הגמרא קובעת, 'אמר הקדוש ברוך הוא: לא כשאני נכתב אני נקרא, נכתב אני ביו"ד ה"א, ונקרא אני באל"ף דל"ת (=א-ד-נ-י; בבלי פסחים נ ע"א).⁸ כלומר, השם א-ד-נ-י כתחליף הוא בגדר כינוי. וכך מצינו במשנה סוטה (ז', ו): 'במקדש אומר

¹ כינוי מעין זה אופייני לפיוטים הנוספים בימים מיוחדים, בהתאם למקומם ותפקידם בתוך סדר התפילה; בצורת יחיד, כגון: 'אופן' (פיוט המצורף אל הקטע 'האופנים וחיות הקודש' אשר בשחרית); 'זולת' (פיוט המצורף עם 'אין אלוהים זולתך'), ובצורת ריבוי: 'יוצרות' (פיוטים המשולבים בברכת 'יוצר אור').

² מאוחר יותר קיבל היום את הכינוי 'הושענא רבא', על שם שהרבו בו בפיוטי 'הושענא' תוך כדי הקפת הבימה בבית הכנסת שבע פעמים. מזה נוצר הכינוי 'הושענות' לערבות המשמשות בטכס 'חיבוט ערבות' ב'הושענא רבא'. הקריאה 'הושענא', בצורת Hosana. נשתמרה גם בעולם הנוצרי כמילת קריאה בטכסים דתיים ובתפילות, דוגמת מילות ההכרזה Amen, Halleluia.

³ על העברת מנהג זה מימי המקדש אל בין כותלי בית הכנסת, וכהמשך לזה אל ההקפות ביום שמחת תורה, שהוא ביסודו יום שמני של סוכות – ראו א' יערי, **תולדות חג שמחת תורה, השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיה**, ירושלים תשכ"ד, עמ' 259-261.

⁴ חסרות ידיעות רבות, כגון אם היו משמיעים הכרזה זו פעם אחת ויחידה, או שחזרו ושנו אותה כמה וכמה פעמים בעת שהיו מקיפים את המזבח. אין אנו יודעים כמה אנשים השתתפו בהקפה זו, מי היו אלה (לויים? כוהנים? כלל הנוכחים במקדש?) וכמה זמן נתמשכה. אך לא נעסוק כאן בשאלות אלה.

⁵ על הגרסה 'הוא' ראו להלן.

⁶ השימוש בגימטרייה מופיע כבר במשנה. כך למשל, המשנה קובעת (נויר א', ג): 'סתם נזירות (=הנודר 'הריני נזיר', ולא פירט את משך הזמן) – שלושים יום'; ומוסבר בבבלי (סנהדרין כב ע"ב), שזה נלמד מן האמור על הנזיר 'קדוש יהיה' (במדבר ו', ה): 'יהיה' עולה בגימטרייה שלושים. בתפילת העמידה לימים הנוראים, בברכה השלישית, 'קדושת השם', יש כמה הוספות, הפותחות במילה 'ובכן' (כגון 'ובכן, תן כבוד לעמך'). **בסידור רש"י** (סימן קע"ח), ובחיבורים נוספים בני התקופה מוסברת המילה 'ובכן' כמניין 'אני והו', שבעים ושמונה. לא כל חכמי ישראל ראו בעין יפה פרשנות באמצעות גימטרייה. במקומות רבים בחיבוריו מעיר ראב"ע, שבאמצעות גימטרייה יכול אדם לעשות ככל העולה על רוחו; ראו א' מונדשיין, 'ליחסו של ראב"ע אל השימוש הפרשני במידת הגימטריה', בתוך: י' לויין ומ' יצחקי (עורכים), **מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא** [=תעודה], ח', תל אביב תשנ"ב, עמ' 137-161.

⁷ כדרך שכל אחד יודע שהסמל 'י' (או שלושה יו"דין), ה' או ד' מוצב במקום שם הקודש שיש להגות כאשר ההיגד נאמר ממש בתפילה, ובגלל קדושתו לא כתבוהו. לשימוש ולמשמעויות אשר נתלו בשלושה יו"דין ראו שפיגל, **עמודים** (להלן הערה 11), עמ' 614-617. ראו גם ההערה הבאה.

⁸ ולמעשה, הצורה א-ד-נ-י היא בגדר 'קרי' קבוע שאין צורך לצינו; כדוגמת השם 'ירושלם', הנהגה 'ירושלם'. בכתבי-יד של התנ"ך ובהוצאות המודפסות, שבהן שם הוי"ה מנוקד, י-ה-וה, הניקוד אינו שייך כלל לצורה הכתובה ('כתיב') אלא לדרך הגייתה, א-ד-נ-י; השווא באות יו"ד היא תמורת החטף באות אל"ף; החולם החסר מרמז לאות דל"ת, וכן הלאה. וכך נוהגים בכל מקרה שהמילה נקראת לא כפי שהיא כתובה: הניקוד מרמז

את השם ככתבו, ובמדינה בכינויו. גישה זו מופיעה בתרגומי המקרא הקדומים המוסרים את השם י-הוה כמו 'אדון'; כך הוא בתרגום השבעים: κυριος (פעמים רבות גם כאשר הוא נכפל, וזהו כמובן גם תרגום של א-דני); בתרגום הלטיני של הירונימוס, הוולגאטה: Dominus; בתרגום הסורי, הפשיטתא: מריא. אכן, גם במקרא נכתבת המילה 'א-דני' כשמו של ה', אבל זה ביסודו שם פחות במעמדו; ברם גם את הכינוי הזה נהגו להגות רק כשהוא בתוך התפילה או בתוך קריאת פסוק מן המקרא. במקרים אחרים נקטו במקומם את המילים 'השם', 'הקדוש ברוך הוא', וגם 'המקום' (כגון משנה מידות ה', ד) וכינויים אחרים, עוקפים: 'הגבוה' (כגון משנה קידושין א', ו), 'שמים' (כגון משנה נדרים ה', ו). המשנה מספרת, 'התקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם', ומסמיכה זאת על ברכתו של בועז לקוצרים (רות ב', ד), 'ה' עמכם' והמענה 'יברכך ה', ועל ברכתו של המלאך אל גדעון (שופטים ו', יב) 'ה' עמך!' (משנה ברכות ט', ה). לפי פשוטם של דברים, כוונת הדברים, שהשאלה לשלום הייתה עם הזכרת שם השם ממש, כי זה כמו לשון תפילה וברכה.⁹

כיוצא בזה, כאשר מצטטת המשנה את לשון תפילתו של כהן גדול במקדש, היא אומרת: 'וכך היה אומר, אנה השם, חטאתי... אנה בשם (נ"א: 'השם'), כפר נא לעוונות...' (ראו משנה יומא ו', ב). למעשה, במעמד זה היה הכהן הגדול הוגה את השם המקודש ממש ('השם המפורש'; 'שם בן שבעים ושתיים אותיות'; ראו להלן); המילה 'השם' משמשת בדומה לסמל ה', י"י או ד'. בהוראה כזו היא מצויה הרבה בספרות חז"ל, כגון 'מפני מה זה [שהוצא להורג] תלוי? מפני שבירך [לשון נקייה] את ה" (משנה סנהדרין ו', ד); 'מגדף – היינו מברך השם' (בבלי פסחים צג ע"ב). אכן יש להבחין בין שימוש זה במילה 'השם' לבין היקרויותיה בהקשרים דומים, היינו ביחס לקב"ה, אך בהוראה של the name. כך בהמשכה של המשנה יומא הנזכרת לעיל: 'והכהנים והעם העומדים בעזרה, כשהיו שומעים את השם הנכבד והנורא, מפורש יוצא מפי כהן גדול... היו נופלים על פניהם'.

וכאן המקום לציין, השומרונים נוהגים להגות את שם הקודש בצורת 'שמא' (=השם); זאת גם כאשר הם קוראים בתורה בציבור.¹⁰

אכן, יש לקחת בחשבון, שהתייחסותנו לאזכורים של ה' או 'השם' בספרות התלמודית הם על פי הנמצא במקורותינו המופיעים בכתב. ברם במשך תקופה לא ידועה נותרו המשנה והתלמוד 'תורה שבעל פה', כמשמעה, ונמסרה בעל פה. האם כשהועלו המקורות הללו על הכתב הם משקפים במדויק את כוונתם המקורית – ה' (the Lord, Ya-hweh), או 'השם' ("the name")?¹¹

לדרך הקריאה. במילה 'ירושלם' תוחבים תחת הלמ"ד פתח וגם היריק, כדי לרמוז ל'קרי': 'ירושלים'. זה הטעם שבמהדורות שונות של סידורי תפילה נכתב שם ה' ומנוקד: יי.

⁹ אצל עדות המזרח נהוג, שהעולה לתורה מברך תחילה את הקהל בלשון שבירך בועז את הקוצרים, והציבור עונה כדרך שהשיבו הקוצרים. דומה שהמנהג בראשיתו היה, שהזכירו ממש את השם. א-דני, אולם בפועל נוהגים לומר 'השם עמכם; יברכך השם'; וכך נמצא בסידורי התפילה. אין לדעת, מאימתי נהגו להגות כך. בתרגום האנגלי אשר בסידורי התפילה בהוצאת 'ארטסקרול' כותבים HASHEM. השוו לזה הפנייה אל הציבור לברך את ה' לפני ברכות "יוצר אור", "המעריב ערבים" וברכת התורה של העולה לקריאה בציבור, "ברכו את ה'!" (ולפי ר' ישמעאל [משנה ברכות ז', ג] "את ה' המבורך!", וכך נהוג [בבלי ברכות נ ע"א]), וכן מענה הציבור "ברוך ה' המבורך לעולם ועד!" – כולם נאמרים עם הזכרת שם א-דני, ולא 'השם'. וראו עוד להלן וההערות הבאות. לא בכל קהילה נודעה רגישות לשימוש בשם אדנות שלא בתוך ברכה או פסוק מן המקרא. כך למשל חותם ר' אברהם אבן עזרא בהקדמתו לפירושו הקצר לבראשית את הצהרתו המחורזת על דבקו בדרך הפשוט: "והיא הישרה בעיני, נוכח פני א-דני" ("הדרך החמישית"). ובו בלבד הוא מצהיר בכמה מקומות, ובעיקר ב'דרך החמישית' בהקדמותיו לשני פירושו לספר בראשית, "והיא הישרה בעיני, נוכח פני א-דני".

¹⁰ אין לדעת, מאימתי נהגו כך. הד לזה מוצאים בהקדמה לפירושו הראשון של ראב"ע לאסתר (נכתב בשנת 1142 לערך). ראב"ע מזכיר שם ידיעה, שבמקום 'בראשית ברא אלהים' (בראשית א, א) כתוב בתורתם של ה'כותים' (זהו הכינוי הבלעדי בספרות חז"ל לשומרונים): 'ברא אשימא' (ראו מלכים א-י"ז, ל). ידיעה זו מוטעית, ומסתבר שהיא נבעה מתוך ששמעו את השומרונים אומרים 'שמא' (=השם) תמורת שם ה'.

¹¹ הסימן ה' רווח בתקופה מאוחרת יחסית, ובוודאי הימצאותו במשנה הכתובה שבידינו אינה יכולה ללמד על הדרך של ההגייה בתקופה שהמשנה עדיין נמסרה בעל פה. עם זאת יש לציין, שהאות י' כקיצור של שם ה' שימשה גם בתקופה קדומה יחסית. הדבר מוכח מתוך חילופי גרסה בין נוסח

המסורה לבין תרגום השבעים. כך בהצהרתו של יונה (א', ט), נה"מ: 'עברי אנכי', ובתה"ש: 'עבד ה' (δουλος κυριου) אנכי'; ובדומה לזה: 'ואת

בית י-הוה אני הולך' (נה"מ שופטים י"ט, יח), ובתה"ש: 'ואל ביתי אני הולך'. לעניין הסמלים השונים לשם ה' ראו בהרחבה: י' שפילג, **עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה**, רמת גן תשס"ה, עמ' 614-623. בעמ' 621-620 הוא דן באפשרות שהקדמונים נהגו לכתוב ה', כסמל,

דיון זה נוגע לשאלה, מה בדיוק השמיעו בעת הקפת המזבח, לפי מסורתו של התנא הסתמי: 'אנא השם הושיעה נא', וכן בהמשך הפסוק – או היו הוגים שם אדנות, שכן לדברי ר' יהודה אמרו: 'אני והו', ולפי ביאורו של רש"י הן תחליף ל'אנא י-הוה'.

ולכאורה לא מובן, מדוע נזקק לשנות גם את התיבה 'אנא'? הרי יכול היה להסתפק בשיטת הצפנה זו של גימטרייה רק ביחס לשם ה' ולומר או לכתוב: 'אנא ...' (וכאן יבוא צירוף כלשהו של אותיות שתהייה גימטרייה של שמו של ה': עשרים ושש),¹² או לנקוט שיטת הצפנה אחרת, כגון בדרך אתב"ש – כמופיע כבר בספר ירמיהו.¹³ רש"י מוסיף שכל אחת משתי המילים 'אני' ו'הו' היא כשלעצמה אחד משמותיו של הקב"ה, והוא מצביע על רמז הטמון במקרא לאותיות המרכיבות אותן: הופעת האותיות ו'הו' בשלושת הפסוקים שמות י"ד, יט-כא, שמספר אותיותיהם הוא שבעים ושתיים, כמניין אותיותיו של השם המפורש.

את המושג 'שם בן שבעים ושתיים אותיות' אנו מוצאים לראשונה בבראשית רבה פרשה מ"ד (תאודור-אלבק עמ' 442), וכן ויקרא רבה פרשה כ"ג; מהד' מרגליות, עמ' תקכ"ח-תקכ"ט), בשם ר' יודן (=ר' יהודה נשיאה, נכדו של רבי מסדר המשנה) ור' אבין (אמורא מן הדור השלישי), בקשר עם דברים ד', לד, אשר מספר אותיותיו משקף לכאורה שבעים ושתיים. אכן, למעשה יש בפסוק זה ע"ה אותיות, והדרשן קובע שאין לכלול את שלוש האותיות של התיבה 'גוי' בהופעתה השנייה בפסוק, כי לעומת ההופעה הראשונה היא מתייחסת לעם ישראל, בפעם השנייה היא מתייחסת לעובדי כוכבים, ולכן מותר להתעלם ממנה. דבר זה מעיד על כך, שהמספר שבעים ושתיים כבר היה קדום, ונעשה מאמץ למצוא מקור מקראי לזה – גם אם לשם כך יש צורך לאנוס את הכתוב, כאומר לו, 'שתוק עד שאני אדרוש' (ספרא תזריע פרשה ה, פרק יג).¹⁴ פירושו אלו של רש"י נתקבלו על ידי רבים.¹⁵

מדרש איכה רבתי (מובא אצל התוספות, סוכה מה ע"א) מצביע על פסוקים שונים שבהם באופן אוטורי המילה 'אני' רומזת לקב"ה, כגון 'ואני בתוך הגולה' (יחזקאל א', א); ואת האמור בירמיהו מ', א, 'והוא אסור באזקים' (הנושא הוא ירמיהו, כאחד מן הגולים; ראו גם פס' ד), דרשו כרמז לקב"ה.

ועדיין קיימות תמיהות נוספות. בניגוד לכינויים השכיחים כגון 'המקום', 'הקדוש ברוך הוא', הכינויים 'אני והו' – אם אכן אלו שמותיו או כינויו של ה' – מלבד בציטוט דברי ר' יהודה בעניין זה אינם מופיעים בשום מקום אחר ובשום הקשר אחר. תמיהה נוספת מתייחסת לחלק אחר מטכסי חג הסוכות, שלקראת היציאה מהמקדש נהגו לקרוא בקול: '(ו)אנו ליה עינינו', ואילו בעניין זה, המסורת שבידי ר' יהודה היא, ש'היו שונים (כופלים) ואומרים: 'אנו ליה, וליה עינינו' (משנה סוכה ה', ד). ממש היפוך השיטה.

ב

עד כה התייחסנו לאות ו' בראש המילה 'הו' כחלק מן המילה. אך אפשר אולי לראותה כ-ו' החיבור, ואת המילה 'הו' ככינוי או כהתייחסות לקב"ה. ויש רואים בקריאה זו ביטוי לרעיון, שהקב"ה זקוק כביכול אף הוא לתשועה: 'אני – וגם הו (=הוא, הקב"ה)'.¹⁶ האידיאה שה' נמצא אתנו בכל צרותנו, ועתה גם הוא עמנו בגלות – אידאה זו מצויה במקומות שונים בספרות חז"ל.

ושולל אותה. אכן ייתכן ששימוש כזה משתקף בתרגום השבעים לאסתר ו', א: כנגד 'נדדה שנת המלך' נמצא בתה"ש נוסח O': 'ה' הפריע את שנת המלך'; זהו אולי תרגום פרשני-דרשני, אבל אין לשלול את האפשרות, שגרסו: 'נדד ה' שנת המלך', ותפסו את המילה 'נדד' כפועל יוצא.¹² בחרתי בסיומן כזה של ארבע נקודות, כדרך שנמצא לא אחת בטקסטים ממדבר יהודה כתחליף לשם ה' (tetragrammaton), 'שם בן ארבע אותיות').

¹³ שיטת צופן זו הייתה מוכרת לחז"ל; ראו למשל תרגום יונתן על ירמיהו כ"ה, כו; נ"א, מא ('ששך' מתורגם 'בבל'); נ"א, א ('לב קמל' מתורגם 'כשדים').

¹⁴ תופעה כעין זו מתגלה גם בעניינים אחרים, שלגביהם קיימת מסורת על מספר מסוים של פריטים (על פי רוב מספר טיפולוגי), ויש צורך לצבור פריטים שיתאימו לו: מה היו עשרה הניסיונות שניסו ישראל את ה' (במדבר י"ד, כב; לפי פשוטו 'עשר' הוא רק מספר סמלי), מה היו עשרה הניסיונות שעמד בהם אברהם (אין במקרא; מן הסתם נלקח מ'עשרה ניסיונות' שנזכר לעיל). כיוצא בזה: מה הם תרי"ג המצוות. לא ייפלא, שהועלו הצעות שונות באשר לפריטים אשר יש לכלול במניין כמו זה. לדוגמאות נוספות ראו מ' צפור, על מסורה ומסורת: פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה, תרגומו ומסירתו, תל אביב תשס"א, עמ' 88-89.

¹⁵ ע"ע 'הושענא, הושענות', אנציקלופדיה תלמודית, ח', עמ' תקל"ה-תקל"ח. הדברים מובאים גם במהדורת המשניות עם ביאורו של פנחס קהתי. הערתו של ראב"ע (לעיל הערה 6) כוחה יפה גם לעניין זה.
¹⁶ גם דעות אלה מובאות באנצ' תלמודית, שם.

כל האמור עד עתה הוא עפ"י הגרסה הרווחת של המשנה במסכת סוכה ושל הבאתה בתלמוד הבבלי. למעשה מוצאים אנו גם גרסאות אחרות. וזאת לדעת, שאת המשנה מוצאים אנו בכתבי היד ובדפוסים בכמה גיבושים:

(א) קורפוס הכולל את שישה סדרי משנה (עם או בלי ניקוד או פירושים);

(ב) כציטוט בתלמוד הבבלי, ולאחר כל יחידה עניינית מובא הדיון התלמודי הקשור בה;

(ג) כציטוט בתלמוד הירושלמי.

נוסח המשנה בכל אחד מן הגיבושים אינו תמיד זהה, ולא אחת יש גם הבדלי גרסאות משמעותיים.¹⁷ ובנידון דילן: לעיל הובאה המשנה בגיבוש א' על פי הנוסח הרווח (וכך היא בגיבוש ב'), אבל כתב-יד קופמן למשנה גורס: ר' יהודה אומר, 'אני והוא הושיע נא אני והוא הושיע נא'.

בגיבוש ג', זהו ציטוט המשנה בתלמוד הירושלמי (סוכה נד, טור ב): 'ר' יהודה אומר, אני והוא הושיע נא אני והוא הושיע נא'. לכאורה בשלושה דברים שונה נוסח זה מנוסח המשנה שבגיבוש א' ו-ב': 'אני והוא'; גם לר' יהודה הקריאה נכפלה; לר' יהודה יש התייחסות גם לחלק השני שבדברי תנא קמא, אבל לשיטתו אמרו שוב 'הושיע נא' ולא 'הצליחה נא'. לבחינת גרסאות אלה ומעמדם יש לפנות אל החלק התלמודי שבירושלמי ואל דברי האמורא ר' אבהו בשם ר' יוחנן: 'כיני מתנייתא (=כן היא המשנה): אני והו (נ"א: 'והוא') הושיע נא אני והוא הושיע נא' (שם, טור ג). מסתבר שהגרסה הנכונה של דברי ר' יוחנן היא זו הפותחת 'אני והו הושיע נא', וזהו ציטוט לשון המשנה; ועתה בא הביאור: דהיינו 'אני והוא'. לשון המשנה המובאת בתלמוד הירושלמי היא תוצאה של מערכת שיבושים מתוך שיבוש בסיסי של מעתיקים; אלו הבינו בטעות, שכל דבריו הארוכים של האמורא ר' יוחנן שהובאו לעיל הם ש ה ז ו ר של דבריו האוטנטיים של התנא ר' יהודה, דהיינו שלשיטתו הקריאה 'הושיע נא!' נכפלה (וללא 'הצליחה נא!') אשר לשיטת התנא הסתמי, 'תנא קמא'; ולאור מה שראו כ'שחזור', 'תיקנו' בצורה מוטעית את לשון המשנה.

ועתה הגיע השלב הבא: מתן פרשנות לדברי ר' יהודה. אמוראי ארץ-ישראל שלאחר ר' יוחנן כבר מצאו את הלשון 'אני והוא', בין כציטוט דברי ר' יהודה ובין כביאור לדבריו, ולא התקשו לראות בהם ביטוי לכמיהה, שהקב"ה, הנמצא עמנו בצרה, יקום ויושיע אותנו ואת עצמו (בירושלמי שם, שם). וכאן מובאים מקראות שונים שהדרשנים שומעים בהם, שהקב"ה עמנו בצרה וגם נגאל יחד עמנו.¹⁸ אכן, דברי אמוראים אלה אינם מוצגים כביאור לדברי ר' יהודה; אבל מאחר שדבריהם מובאים מיד לאחר בירור דברי ר' יהודה, נראה שהם מובאים כהמחשה וכביאור לדבריו. ברם, קשה לראות בנוסח 'אני והוא (בגוף שלישי!) הושיע נא!' פנייה אל הקב"ה: הושיע נא אותנו ואת עצמך! ועוד: קריאה זו לישועת ה' מיוחסת כאן לדור שהמקדש על מכונו; מה אפוא מקום לפרש את קריאתם כבקשה לגאולה מהגלות?

ג

בדרך אחרת פירש ר' וולף היידנהיים את הביטוי 'אני והו'. במובחן מפירושו השני של רש"י, המובא לעיל כשניים משמותיו של הקב"ה, רואה בהם היידנהיים ק י צ ו ר של שני שמותיו של הקב"ה: 'אני' קיצור של א-ד-נ-י; 'והו' קיצור של שם הוי"ה. כלומר, במקורה זו פנייה אל ה', תוך הזכרה מרומזת של שתי צורות שמו, והפנייה הייתה בלשון 'אנא, אני והו, הושיע נא!'. הוא מוסיף, שבמקומות אחדים בספר הזהר נכתב 'אני', והכוונה לשם א-ד-נ-י.¹⁹ לדעתו זה משתקף גם בקריאתו החגיגית של הילל בשמחת בית השואבה: 'אם א נ י כאן הכל כאן, ואם איני כאן מי כאן? למקום שא נ י אוהב, רגלי מוליכות אותי' (בבלי סוכה נג ע"א); ו'אני' במקום הזה הוא לאמתו של דבר שם א-ד-נ-י (ובחלקה השני של הקריאה הזאת, שם, צ"ל: 'ואם אין א נ י כאן'). בדומה לזה יש להבין את אמרתו הידועה 'אם אין א נ י לי, מי לי?'²⁰ ועדיין הנפש אינה שבעה: מדוע, לפי שיטתו זו, התעלמו החוגגים במקדש מלשון הכתוב ונקטו נוסח אחר? גם יש מקום לשאול, כיצד נוצרה הצורה 'והו' לצורך הקיצור? אנסה להציע פתרון שונה במקצת.

¹⁷ כזוהי, למשל, ההלכה במשנה בבא מציעא ד', א: הבאתה במסגרת התלמוד הירושלמי (ט, טור ב וטור ג) היא היפוכה של ההלכה המובאת במשנה זו בשני הגיבושים האחרים.

¹⁸ כך למשל מובאת שם דרשת רבי עקיבה לכתוב 'מפני עמך אשר פדית לך ממצרים גוים ואלהיו' (שמואל-ב ז', כג) בזה הלשון: 'אשר פדית לך ממצרים – כביכול, כאילו עצמך פדית' (אתה, ה', פדית ממצרים גם את עצמך).

¹⁹ למעשה ביאור זה הוא אימוץ דברי רש"י המובאים לעיל – ותו לא.

²⁰ זו היידנהיים (עורך), ספר קרובות, הוא מחזור: סכות, רעדלהיים תרכ"ו, עמ' 89.

תחילה אתיחס אל התיבה 'והו'. מסתבר שהאות ו' התחילית היא חלק מן המילה עצמה, ולא תווית חיבור, והמילה הזאת היא אכן קיצור של שם הוי"ה, אך הוא נובע מחילוף האותיות י/ו – בגלל צורתן הזוהה כמעט, בעיקר מעת המעבר ההדרגתי לצורתן המרובעת של אותיות האלפבית; חילוף שתי אותיות אלה מוכח לא רק ממגילות מדבר יהודה, אלא אף מעשרות החילופין המתועדים הן במקרא עצמו בטקסטים מקבילים (כגון 'חירם', שמואל-ב ה', יא // 'חורם', דברי הימים-א י"א, ד), הן כ'קרי/כתיב' (כגון אסירי/אסורי, בראשית ל"ט, כ), והן מחילופין בין נוסח המסורה לנוסחים אחרים. דוגמה מעניינת

לחילוף כזה, הקשור במידת-מה לענייננו, הוא יחזקאל מ"ח, לה, שם השבעים גורס: $\sigma\tau\alpha\iota\ \tau\upsilon\ \nu\omicron\mu\alpha\ \alpha\tau\epsilon\tau\epsilon\varsigma$, דהיינו:

'יהיה שְׁמָה', לעומת נה"מ, הגורס י-הוה שְׁמָה'. אין ספק שזהו חילוף גראפי של ו/י, ולא תיאולוגי. בכתבי-יד של תרגומי המקרא ליוונית יש ששימרו, בתוך הטקסט הכתוב יוונית, את השם בן ארבע האותיות, בשל קדושתו, כפי שהוא נכתב בעברית – לעתים בכתב דעץ, לעתים בכתב המרובע; ואז זה עשוי היה להיראות כמו 'והוה' (האות הראשונה היא שיבוש של י').²¹ ואם כן, המילה 'והו' שבענייננו היא למעשה 'והוה' (ובמקורה י-ה-ו-ה). ושמה זה כינוי, פחות בדרגת קדושתו מן הכינוי א-דנְי, אבל הוא הקרוב ביותר לשם המקורי, י-הוה, ועולה בערכו על המילה הסתמית 'השם'. ייתכן שהגו את השם הזה 'והו', בדומה לסיומות של השמות התאופוריים אליהו, ישעיהו וירמיהו, וכדרך שהגו אותם באותה תקופה.²² אשר לתיבה 'אני' – היא כנראה שיבוש של 'אנא'.

נמצא אפוא, שהקריאה הזו בעת אמירת ה'הושענות' מקבילה לחלקו הראשון של הפסוק, אשר מזכיר גם תנא קמא, 'אנא ה', הושיעה נא'.

במה אפוא חולק ר' יהודה?

לא נראית הגישה האומרת, שלפי המסורת שבידו היו אומרים רק את חלקו הראשון של הפסוק, ללא חלקו השני – כי אם כן, לשם מה צריך היה להחליף ללשון 'אני והו'? מסתבר, שהמחלוקת הייתה, איך הגו החוגגים את שם ה', במפורש או בכינוי. וכאן קיימות כמה אפשרויות לבאר, מה מסמל המופיע במשנה בלבושה שבכתב כציטוט דברי תנא קמא, 'אנא ה': האם אמרו 'אנא השם', וכנגד זה מעיד ר' יהודה שאמרו 'אנא א-דנְי', וזה מסומל באותיות 'והו', או שלפי תנא קמא אמרו 'אנא א-דנְי', ולפי ר' יהודה אמרו 'אנא והו', שהוא סוג של כינוי, אשר אמנם אינו בדרגת הקדושה של הכינוי א-דנְי, אבל הוא הקרוב ביותר לשם המקורי: שם י-הוה.²³ למעשה, מתוך המצוי בידינו קשה להכריע, מה מן הצורות הללו אפשר לייחס לתנא קמא ומה לר' יהודה.

²¹ כפי שהעיד הירונימוס, בשל כך טעו לא-יהודים לחשוב שאלה הן האותיות היווניות ΠΙΠΙ, קראו אותן (בכיוון הכתיבה היוונית, משמאל לימין!) Pipi, וסברו שזהו השם שקוראים היהודים לאלוהיהם.

²² עניין זה עדיין טעון ברור, שהרי השמות התאופוריים יהושע, יהויקים ויהואש, הגייתו המקובלת של המרכיב האלוהי בראשם שונה; אך ייתכן שהגיית המרכיב הזה, בין בתחילת השם ובין בסופו, היה זהה, ואולי בדרך זו הגו לפי ר' יהודה את הכינוי 'והו'.

²³ דמיון-מה לזה במנהגם של חזנים, השרים פרקי תפילה שלא בזמן תפילה, ולכן במקום הזכרת שם ה' אומרים 'אָדוּשֵׁם' – מעין הרכב מרומז של 'אָ-ד' נְי' ו'השם'.